

Ana Maskalan

Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, Amruševa 11/II, HR–10000 Zagreb
ana@idi.hr

Žensko suučesništvo

Sažetak

*U ovom će radu biti riječi o ženskom suučesništvu ili sudjelovanju žena u onim radnjama koje za izravnu ili neizravnu posljedicu imaju smanjenje sloboda i prava drugih žena. Žensko je suučesništvo među prvima spomenula Simone de Beauvoir koja je u knjizi *Drugi spol* opisala fenomen ženskog sudjelovanja u nepravednim patrijarhalnim praksama, sugerirajući pritom postojanje pasivnog (prisilnog, nenamjernog) i aktivnog (namjernog) suučesništva. Koristeći se teorijom kolektivnog suučesništva Christophera Kutza te nadogradnjom Briana Lawsona u nastavku se validnost pojma ženskog suučesništva provjerava na odabranim primjerima anti-ženskog djelovanja navedenog u radovima feminističkih teoretičarki. Iako su potonje o ženskom suučesništvu govorile u kontekstu ženske samo-objektifikacije, kućanskog rada i političkog djelovanja na desnici, zaključak je ovoga rada da se u samo posljednjem slučaju može govoriti o aktivnom, a onda i jedinom feministički i politički relevantnom ženskom suučesništvu.*

Ključne riječi

suučesništvo, Simone de Beauvoir, samoobjektivizacija, pornografija, kućanice, žene na desnici

Uvod*

Tema je ovoga rada žensko *suučesništvo*, tj. žensko sudjelovanje u radnjama i aktivnostima koje za izravnu ili neizravnu posljedicu imaju smanjenje sloboda i prava drugih žena. Drugim riječima rečeno, predmet je mogeg zanimanja nepravda kojoj su izložene žene od drugih žena i to isključivo zato jer su žene. Pojam *suučesništva* posuđujem od Simone de Beauvoir (i pratećeg feminističkog korpusa autorica) koja je u knjizi *Drugi spol* opisala fenomen ženskog sudjelovanja u patrijarhalnim praksama koje za cilj imaju održati postojanost spomenutog sustava po cijenu ženskih ljudskih prava i sloboda.

Odmah na početku želim uvesti važan *caveat*. Iako se u ovom tekstu bavim feministički nedragom temom – doprinosom žena činjenju nepravde¹ nad drugim ženama,² nemam namjeru skliznuti u diskurzivnu zamku okrivljavanja žrtve, sama tako doprinoseći fenomenu koji želim kritizirati. Namjera ovoga

* Članak je rezultat istraživanja na projektu »Hrvatske filozofkinje u europskom kontekstu«, HRZZ UIP-2017-05-1763, koji financira Hrvatska zaklada za znanost.

1

Pod nepravdom razumijevam nedostatak pravednosti kao stalne i vječne volje da pojedina ili grupa dobiju ono što zaslužuju/što im pripada. Pritom »ono što netko zaslužuje« ne tumačim u korektivnom smislu kazne za loše postupanje, već u smislu omogućavanja

(ili barem ne sprječavanja) da netko uživa svoja prava i slobode uz priznavanje uzajamnosti i jednakosti. Za raspravu o pojmu pravednosti vidi: David Miller, »Justice«, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Dostupno na: <https://plato.stanford.edu/archives/fall2017/entries/justice/> (pristupljeno 31. 1. 2022.); Goran Sunajko, »Pravednost«, u: Stipe Kutleša (ur.), *Filozofski leksikon*, Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, Zagreb 2012., str. 928–929.

rada, dakle, ni u kojem trenutku nije okriviti žene za patrijarhat. Povijest svjedoči brojnim primjerima u kojima se žrtve okrivljavalo za njihovo podjarmljivanje i maltretiranje. Okrivljavanje Židova za antisemitizam opisao je u recenziji Wagnerove biografije Adorno određivši tu »najzlokobniju osobinu fašističkog karaktera [...] paranoidnom tendencijom projiciranja vlastite nasilne agresivnosti na druge a onda i optuživanje, na temelju te projekcije, onih kojima su pogubne osobine dane«. ³ Američko robovlasništvo, europski imperijalizam i krvave kolonizacije stoljećima su se opravdavale intelektualnom i svakom drugom potkapacitiranošću porobljenih koji upravo zato nužno zahtijevaju neki oblik tutorstva ili upravljanja. U današnjim se Sjedinjenim Američkim Državama crni ili latinoamerički građani i građanke još uvijek češće od onih bijele boje kože izvrgavaju policijskom maltretiranju i brutalnosti pod izlikom njihove inherentne ili stečene sklonosti prema kriminalu. Ipak, kad se radi o okrivljavanju žrtve, čini se da su danas ovom fenomenu među izloženijima i dalje upravo žene. Na primjer, u slučajevima u kojima je žena seksualno zlostavljana popularni diskurs počiva na tvrdnji da je to zato jer je nosila previše otvorenu (ili zatvorenu) odjeću; ako je silovana, to je zato jer je sama hodala noću i/ili bila u alkoholiziranom stanju; ako je pretučena, to je zato jer je bila neposlušna ili preglasna; ako je ubijena, to je zato jer je sramotila; ako je kiselinom spaljeno njezino lice, to je zato jer je odbila potencijalnog ljubavnika; ako je kamenovana, to je zato jer ga nije odbila. Gotovo nema (zlo)čina kojem neka žena može biti izvrgnuta bez da se nju izravno ili neizravno za njega okrivni. Upravo zato, baviti se odgovornošću pojedinih žena za nepravde čije su žrtve druge žene nezahvalan je zadatak i svojevrsan hod po oštrici noža. Ipak, taj zadatak određujem nužnim iz najmanje četiri razloga.

Prvi je taj da, neovisno o razlozima zašto to čine, žene nerijetko namjerno i nenamjerno, željelo se to priznati ili ne, sudjeluju u aktivnostima koje štete drugim ženama. Od bezbrojnih primjera diskreditacije osobe samo zato jer je ženskog spola, preko sudjelovanja u praksama čiji rezultati doprinose daljnjoj stereotipizaciji, a onda i diskriminaciji žena, do angažiranog političkog djelovanja koje za posljedicu ima ukidanje ženskih prava ili zabranu njihova stjecanja, mnoge žene od samog početka rasprave o ravnopravnosti spolova poduzimaju značajne napore da do nje ne dođe. Pritom neke od njih nisu nužno vođene osviještenom netrpeljivošću spram drugih žena, štoviše, mnoge niti ne pomišljaju da njihovo djelovanje nekome škodi (u konačnici i njima samima). U ovom će radu biti spomenuti neki primjeri takvih žena. Unatoč ovoj po mojem sudu većini, postoje i žene koje svjesno i promišljeno ulaze u borbu protiv ženskih ljudskih prava, dodvoravajući se pritom dominantnim društvenim strujanjima i ostvarujući u toj borbi političke, materijalne i druge koristi. One ne samo da sudjeluju u već utemeljenim strukturama nepravde već su nerijetko i njihove idejne začetnice ili kreatorice, dakle, one koje ne samo da doprinose održavanju patrijarhalne utvrde već ju i dograđuju na sasvim nove načine.

Od potonje kritike ne mislim lišiti ni sam feminizam. Feminizam (ili u množini, a s obzirom na kompleksnost teorija i ideja kojima pokret barata na globalnoj razini – feminizmi) ne samo da se od svojih sufražetskih početaka borio s anti-feminističkim kritikama zakonodavaca, političara i vođa (dakle, primarno muškaraca) nego, možda i važnije, s anti-feminističkim kritikama onih u čije se ime feministička borba i odvijala – žena. Doduše, nisu sve kritike potonjih bile neopravdane. Naime, dok su neke žene u feminističkom

pozivu za ravnopravnošću (a onda, posljedično, i u samom feminizmu) pro-našle problem, primarno smatrajući da muško-ženski odnosi i trebaju biti utemeljeni na neravnopravnosti, druge su s pravom dovele u pitanje feministički poziv za ravnopravnošću kao takav. Naime, sam se pokret nekoliko puta, o čemu će biti više govora dalje u radu, opravdano suočavao s optužbama za zagovor nepravde spram (nekih) žena, u prvom redu crnkinja i lezbijki, što je naposljetku i utjecalo na njegove krize i rehabilitacije u obliku feminističkih valova. Drugim riječima rečeno, u feminističkim se redovima događalo i još uvijek se povremeno događa da se u ime ravnopravnosti ignorira ili čak potiče neravnopravnost. Smatram li da zato pokret treba diskreditirati? Naravno da ne! Za razliku od brojnih drugih, feministički se pokret nikada nije bojao samokritike – ona mu je, napokon, pomogla rasti i razvijati se čineći ga suvremenim predvodnikom ne samo borbe za ženska već i za ljudska prava.

Drugi razlog zašto je važno kritički govoriti o nepravdi žena prema drugim ženama teorijske je prirode jer, kako govoriti o ženama tlačiteljicama može odvesti u teorijsku i političku zamku okrivljavanja žrtve, tako i potpuno izbjegavanje govora o istome gotovo izvjesno odvodi u esencijalističku zamku proglašavanja svih žena žrtvama (a onda u drugom koraku i svih muškaraca počiniteljima zločina). I iako se esencijalizam dugo vremena činio kao najadekvatnije oruđe feminističkog aktivizma, tj. ujedinjene borbe protiv konkretnog društvenog problema jer je *lišava nestabilnih i promjenjivih označitelja*,⁴ on istovremeno biva odgovoran za isključenje svih onih žena koje nisu obuhvaćene jednim ili s više tih stabilnih i nepromjenjivih označitelja. Prisilna uskoća esencijalističkog gledanja na ženskost, historijski promatrano, nerijetko je završavala na istom mjestu s kojega je mrski mu patrijarhat kretao – od ontologizirane spolne razlike koja je sada umjesto negativnog predznaka nosila onaj pozitivan. Međutim, nova ženskost predstavlja jednaku iluziju kao i ona druga, patrijarhalno mišljena ženskost, podrazumijevajući sestrinstvo kojega (još uvijek) nema i negirajući mogućnost aktivne, svjesne i namjerne participacije u nepravdama nad onima s kojima se dijeli navodno identična sudbina. Otuda se ideja da žena ženi može biti vuk (ili preciznije vučica) ili ne prihvaća ili se isključivo promatra u kontekstu žrtvine neosvijesćenosti i zablude. Iako ovo stajalište ima snažno utemeljenje u teoriji Charlesa Taylora, koja se odnosi na to da se identiteti oblikuju u ovisnosti o tuđem (ne)priznavanju (što može završiti u samo-mržnji i samopreziru), zbog čega žene, htjele – ne htjele, (p)održavaju svoju izvana nametnutu sliku i položaj, stoljeća feminističke borbe, suvremeni iskorak po pitanju etabliranja ljudskih prava i razumijevanja ljudskoga općenito, odbijanje ideje o pasivnoj konzumaciji društvenih normi, kao i napokon jednostavna činjenica da neke žene više nisu žrtve diskriminacije, dovode u pitanje tezu o apsolutnom nepostojanju ženske odgovornosti za patrijarhalne nepravde kojima su izložene druge žene. Štoviše, možda je upravo nedostatak statusa žrtve mnogim ženama omogućio nerazumijevanje potrebe za oslobođenjem ili emancipacijom drugih, ne toliko sretnih ili privilegiranih, žena.

2

U nepravdu prema ženama uključujem ne samo brojne izravne postupke poput nasilja i diskriminacije nego i razne postupke koji neizravno mogu dovesti do povrede ženskih (ljudskih) prava i sloboda, a o kojima će biti više riječi u samom tekstu.

3

Theodor Wiesengrund Adorno, »Wagner, Nietzsche and Hitler«, *The Kenyon Review* 9 (1947) 1, str. 155–162, ovdje str. 158.

4

Usp. Ann Heilmann, »Gender and essentialism: feminist debates in the twenty-first century«, *Critical Quarterly* 53 (2011)

Treći, praktičan razlog odabira ove teme jest pokušaj njezine feminističke apropijacije od nekoliko struja mišljenja vezanih primarno uz žene na pozicijama moći od kojih je dominantna ona koja primjere potonjih (u prvom redu radi se o ženskim perjanicama konzervativno orijentiranih stranaka, udruga i pokreta), naivno promatra kao feministički uspjeh (a onda i nagovještaj bespotrebnosti feminističke borbe kao takve). Aljkavost spomenutog argumenta očituje se na historijskoj i političko-ontološkoj razini. Naime, historijski promatrano žene su se znale naći i nalaze se na carskim, kraljevskim, danas sve češće, na premijerskim ili predsjedničkim pozicijama, no to ne znači da su svoj položaj iskoristile ili koriste da bi umanjile nepravdu nad ženama (ili drugim diskriminiranim skupinama općenito). Štoviše, često je penjanje na ljestvici moći uvjetovano i omogućeno odustajanjem od ranijih feminističkih stajališta, ako su ona i postojala, te zagovorom stavova i politika koje su nerijetko duboko anti-ženske. Zloslutniji zaključak koji se pritom nameće jest da je anti-žensko djelovanje ne samo jedan od nego upravo glavni preduvjet ženskog napredovanja na željene im političke pozicije, onaj *conditio sine qua non*. U tom kontekstu Zillah Eisenstein i govori o *spolnim mamcima*, o čemu će više riječi biti kasnije.

Uz spomenutu struju mišljenja pojavljuje se još jedna koja se odnosi na ideju da prisutnost konzervativnih, anti-feminističkih i anti-ženski nastrojenih političarki sugerira široki krug jednako misleće ženske publike u čije ime one navodno govore i čije interese one navodno zastupaju. Štoviše, njihov ih spol često kao po definiciji smješta na pozicije nepozvanih glasnogovornica svih ili većine žena, spolna veza koja se ne uspostavlja istim intenzitetom između muških političara i muške publike, zbog čega prisutnost alternativnog (feminističkog) mišljenja biva doživljena kao perverzija ili skandal. Čini se da se u hrvatskoj javnosti anti-ženskim istupima političarki daje više na ozbiljnosti i težini nego političarima jer se kod prvih pretpostavlja neposredni uvid i razumijevanje problematike koje oni potonji nemaju.

Četvrti razlog odnosi se na općeniti zadatak feminizma i feminističke filozofije u pokušaju imenovanja fenomena i njihove preciznije deskripcije kao i smještanja u širi društveni kontekst borbe za ljudska prava i pravdu. Taj zadatak ujedno obuhvaća onemogućavanje prebrzog zaključivanja, kojem su sklone i same feministkinje, o ženskoj krivnji koju pojam suučesništva izravno ili neizravno zaziva, što za posljedicu može imati relativizaciju borbe za ženska prava. Jer zašto se boriti protiv patrijarhata, kada ga i same žene zazivaju i brane? Suučesništvo zato valja staviti u ispravan i teorijski i praktični kontekst, testirajući pritom njegovu validnost i iskoristivost u daljnjem feminističkom teoretiziranju i djelovanju. Govor o ženskom suučesništvu u ovom kontekstu ima ulogu ne toliko u upiranju prstom u krive, koliko u sprječavanju toga da prst bude uprt u nevine.

Simone de Beauvoir i suučesništvo

U knjizi *Drugi spol* Simone de Beauvoir opisuje fenomen koji se odnosi na žensko sudjelovanje u činjenju nepravde nad drugim ženama – de Beauvoir ga imenuje ženskim *suučesništvom*.⁵ U svojoj analizi žene kao Druge⁶ (neki bi rekli *drugotne*) ona žensku situaciju uspoređuje sa situacijom Židova i crnaca, a koja se može opisati povijesnim stanjem podčinjenosti, uspostavljene na definiranoj manjoj vrijednosti u odnosu na one Prve – muškarce, bijelce i ne-Židove. Tako definirana žena historijski nije i ne može biti simetrična

Muškarcu jer je ona od istog tog muškarca određena u svojem manjku osobina koje njega čine čovjekom, a nju skoro-pa-čovjekom.

Neprijateljstvo jedne svijesti prema drugoj svijesti povijesno, politički i ontološki promatrano, nije, tvrdi de Beauvoir rezonirajući time Hegela, ništa neobično. Ljudska stvarnost niti je samo *mitsein*, niti su ljudski odnosi utemeljeni isključivo na solidarnosti i prijateljstvu. Štoviše, čini se da je neprijateljstvo ili barem suprotstavljanje drugom temeljni element ljudskog postojanja.

»Subjekt se postavlja jedino dok se suprotstavlja. Nastoji se potvrditi kao ono esencijalno i pretvoriti drugo u neesencijalno, u objekt.«⁷

Izgradnja identiteta tako se zbiva u vlastitoj opreci s drugima, a znanje o tome što netko jest razvija se primarno kroz manje ili više jasno stjecanje uvida u ono što netko nije. Štoviše, ponekad je odgovor na pitanje »što nisam?« lakši od odgovora na filozofsko pitanje svih pitanja – »što jesam?«. Žene pritom, tvrdi de Beauvoir, nisu subjekti i one se ne izgrađuju kroz suprotstavljanje. One sudbinu potvrđivanja esencijalnosti dominantnog subjekta kroz vlastito bivanje neesencijalnim (ili objektima) ponovno dijele s ostalim diskriminiranim skupinama, sa Židovima, crncima, proleterima i brojnim drugim Drugima. No tu, ujedno, svaka usporedba prestaje.

De Beauvoir ispravno uočava da je suprotstavljanje drugome recipročan odnos te da konstrukcija drugoga Drugim kad-tad doživljava svoj obrat u situaciji kada subjekt sam postaje objektom onih koje je objektivizirao. Ili ako je recipročnost izostala (primjer su crnci, Židovi i ostale manjine), Drugi se *sjećaju* vremena kada nisu bili podčinjeni, kao što i pamte *dogadaj* kada i zbog kojeg su postali podčinjenima. Pritom dijele zajedničku tradiciju i kulturu, gradeći kolektivni identitet i osjećaj solidarnosti, što ujedno omogućuje i pobunu protiv dominantnih, oštro i ujedinjeno pregovaranje za ravnopravan suživot ili, ako potonje izostane, potpunu separaciju. Zajednički identitet, tradicija i kultura omogućuju solidarnost i zajedničku akciju bez puno disidenata, što u određenoj mjeri garantira njezin uspjeh i promjenu njihova društvena položaja na bolje u kraćem vremenu.

Za razliku od spomenutih manjina, tvrdi de Beauvoir, žene niti su manjina, niti je njihova drugost recipročna. Ne postoji povijesno razdoblje kada su žene zauzimale dominantan društveni položaj kojeg bi se sjećale i zbog kojeg bi masovno poželjele promjenu postojećeg stanja. Nema *dogadaja* koji je obilježio žensku transformaciju iz subjekta u objekt, a koji bi omogućio barem sjećanje na neka druga, bolja vremena. One nikada nisu bile odvojeni kolektiv, zbog čega ne dijele zajednički identitet, zajedničku kulturu ili tradiciju. Zato je i tako teško govoriti o ženskoj solidarnosti i zato se feministički napor oko uspostave *sestrinstva*, ženskog »mi«, čini jalovim zadatkom. Ženska je

4, str. 78–89, doi: <https://doi.org/10.1111/j.1467-8705.2011.02023.x>.

5

Usp. Simone de Beauvoir, *Drugi spol*, prev. Mirna Šimat, Naklada Ljevak, Zagreb 2016.

6

»Čovječanstvo je muško i muškarac definira ženu ne po njoj samoj nego u odnosu na nje; ne smatra je se autonomnim bićem. [...] I ona nije ništa drugo nego ono što muškarac o

njoj odluči; tako je se naziva 'spolom', tvrdeći time da muškom ona suštinski figurira kao spolno biće: za njega je ona spol, dakle apsolutno je spol. Ona se određuje i razlikuje u odnosu na muškarca, a ne on u odnosu na nju. Ona je neesencijalno nasuprot esencijalnome. On je Subjekt, on je Apsolut: ona je drugo.« – Ibid., str. 13–14.

7

Ibid., str. 15.

drugost apsolutna, što ih čini jedinstvenima, a njihovu borbu za poziciju čovjeka i subjekta izrazito mučnom. Zato de Beauvoir rezignirano zaključuje:

»Ženska akcija je uvijek bila samo simbolička agitacija; one su dobile samo ono što su im muškarci željeli prepustiti; ništa nisu uzele: primile su.«⁸

Također, za razliku od crnaca i Židova čija koncentriranost u prostoru omogućuje povezivanje i zajedničke političke akcije, nastavlja de Beauvoir, žene žive raspršene među muškarcima, vezane uz njih domom, ekonomskim i društvenim položajem te djecom.⁹ Njihova *situacija*, njihov odgoj i obrazovanje, svjetonazori kojima su od najranije dobi okružene, kultura i tradicija govore im da je njihova drugost normalna i poželjna, a da je pobuna protiv iste neprirodna i osuđena na propast. Čak i ako se odluče na pobunu, njihova je pregovaračka pozicija slaba jer su žene o muškarcima u svakom pogledu ovisne pa se u slučaju neuspješnih pregovora oko vlastitog društvenog položaja ne mogu jednostavno segregirati, stvarajući tako društveni rascjep. Žena je usto:

»Drugo unutar cjeline čija su dva dijela jedan drugome nužna.«¹⁰

Otuda će se žene prije solidarizirati s muškarcima nego s drugim ženama, osobito ako su te druge žene Druge svojom bojom kože, religijom ili etničkom pripadnošću. I upravo ovdje de Beauvoir dolazi do problema suučesništva, odnosno sudjelovanja i doprinošenja patrijarhalnom sistemu koji historijski i na svaki drugi način podčinjava žene. Mnoge žene drugost ne prihvaćaju s mukom ili pasivnom rezignacijom, već to čine aktivno, zadovoljne zbog svoje pozicije vazala. Suučesništvo s muškarcem, prihvaćanje uloge drugosti, a onda i odustajanje od vlastite slobode i mogućnosti transcendencije u ime prednosti i privilegija koje donosi savez s moćnom *kastom*, nažalost, za njih je lakši put. Pristajući na ulogu objekta, one htjele-ne htjele doprinose objektivizaciji drugih žena jer normaliziraju nešto što ne bi trebalo biti ni normalno, ni poželjno. Također, one često svojim stavovima i djelovanjem izravno štete drugim ženama, sudjelujući u održavanju postojećeg sustava odnosa. Feminizam je u de Beauvoirino vrijeme još uvijek neka vrsta ekscesa, zbog čega ona zaključuje da žene, za razliku od crnaca, Židova i drugih Drugih, jesu premoćno suučesnice zato što i ne znaju za išta drugo.

Simone de Beauvoir svoju knjigu *Drugi spol* piše 1949. godine, nakon što je prvi sufražetski val feminizma već dobrim dijelom zaboravljen. Žene su u pojedinim državama ostvarile političko pravo glasa,¹¹ što je za mnoge predstavljalo ostvarenje svih ženskih ciljeva nakon kojih su se mnogima njihovi daljnji zahtjevi činili preuzetni. I iako će njezina knjiga dati novi zamah feminističkom pokretu, pronalazeći teorijsku osnovu sestrinstva kao nužne pretpostavke aktivističkom djelovanju kako u ženskoj biologiji (*spolu*), tako i u njezinoj situaciji (*rodu*), problem ženskog suučesništva i dalje je ostao nerješiv.

Charlotte Knowles ispravno pritom uočava da je de Beauvoir uzroke ženskog suučesništva pronašla na dvije razine. Na prvoj suučesništvo proizlazi iz već spomenute ženske situacije, tj. specifičnog društvenog konteksta koji žene prisiljava na suučesništvo.¹² Drugim riječima rečeno, žene nemaju drugog izbora nego biti suučesnice. Izrazita ekonomska ovisnost, fizička ranjivost, nesamostalnost i suženi svjetonazori koji prate nedostatak obrazovanja i javnog djelovanja opravdano oduzimaju izbor, a onda u određenoj ili čak punoj mjeri lišavaju osobe odgovornosti za njihove izbore. Druga je razina suučesništva daleko mračnija, a Charlotte Knowles je pronalazi u hajdegerijanskim elementima filozofije Simone de Beauvoir. Na toj razini suučesništvo

kod nekih žena biva predmetom izbora gdje se one oportuno opredjeljuju za njega ne samo kako bi ostvarile ekonomsku, političku ili neku drugu korist već i kako bi se odrekle metafizičkog rizika slobode.¹³ Jer sloboda je bez sumnje teška, mučna i zahtijeva vlastito konstantno posredovanje.¹⁴ Razape-te između nametnute im pozicije objekta i realizacije svoje egzistencije kao subjekta, mnoge žene, tvrdi de Beauvoir, biraju apsolutno neadekvatan put. Odbacujući solidarnost kao preduvjet borbe za slobodu žena, one odabiru egzistenciju unutar imanencije pretvarajući »svoj zatvor u nebo slave, svoje ropstvo u suverenu slobodu«. ¹⁵ Drugim riječima rečeno, aktivno suučesništvo uključuje složen spoj ženske situacije i njezina prihvaćanja iste kao nepromjenjive, kao one koju, štoviše, i ne treba mijenjati. Pritom to prihvaćanje prati snažno uvjerenje o slobodi izbora te lažan osjećaj pomirenosti imanencije i transcendencije.

Suučesništvo – teorijski kontekst

Suučesništvo je pojam kojim se opisuje čin sudjelovanja s drugom osobom ili osobama u štetnom i/ili nepravednom činu, upravo zločinu. Suučesništvo implicira neki oblik partnerstva, ne govoreći pritom ništa o prirodi partnerskog odnosa i o odnosima moći između partnera. Historijski promatrano, pojam suučesništva svoje je najznačajnije mjesto dobio u okvirima kaznenog prava odnoseći se primarno na neposredno i namjerno sudjelovanje ograničenog broja aktera u konkretnom činu – npr. u ubojstvu ili pljački banke. Suučesništvom se pritom ne određuje samo zločinačko djelovanje već i namjerni izostanak one vrste djelovanja koje bi za svoj cilj imalo sprečavanje zločina.

Posljednjih su desetljeća rasprave o pojmu suučesništva u značajnoj mjeri napustile strogi kazneno-pravni okvir dobivši na važnosti u slučajevima etičkih deliberacija problematike zviždača,¹⁶ koja se najčešće svodi na moralnu dilemu između važnosti principa, s jedne strane, i lojalnosti, s druge. Sljedeći

8
Ibid., str. 16.

9
»Žena je muškarcu oduvijek bila barem vazal, ako već ne i rob. Dva spola nisu ravnopravno dijelila svijet; iako njezin položaj evoluirala, žena je još i danas poprilično prikraćena. Gotovo ni u jednoj zemlji njezin pravni status nije jednak statusu muškarca, a često je znatno oštećuje. Čak i kada su joj prava apstraktno priznata, zbog dugotrajne navike nikako da se konkretno izraze u običajima. Ekonomski gledano, muškarci i žene praktički čine dvije kaste. I kada je sve jednako, ovi prvi imaju povoljniju situaciju, više plaće, veće šanse za uspjeh nego njihove odnedavne konkurentice.« – Ibid., str. 17–18.

10
Ibid., str. 17.

11
Jugoslavija je to učinila 1945. godine, Švicarska 1971., a Saudijska Arabija 2015. godine.

12
Charlotte Knowles, »Beauvoir on Women's Complicity in Their Own Unfreedom«, *Hypatia* 34 (2019) 2, str. 242–265, ovdje str. 244–246.

13
Ibid.

14
Ovdje je važno napomenuti da prihvaćanje tutorstva u zamjenu za ravnopravnost, tj. veličanje sigurnosti umjesto slobode nije rodno specifična, već općeljudska osobina. Žene i muškarci jednako boluju od iste (samo) nametnute nezrelosti i ovisnosti o vladarima, bogovima i inim autoritetima na koje je odavno upozoravao Kant u tekstu *Što je prosvjetiteljstvo?*. Usp. Immanuel Kant, »Was ist Aufklärung?«, *UTOPIE kreativ* 159 (2004), str. 5–10. Dostupno na: https://www.rosalux.de/fileadmin/rls_uploads/pdfs/159_kant.pdf (pristupljeno 31. 1. 2022.).

15
S. de Beauvoir, *Drugi spol*, str. 659.

je primjer korištenja pojma suučesništva u slučajevima korporativnog suučesništva, to jest:

»... pomaganja ili sudjelovanja poduzeća u [...] grubom kršenju ljudskih prava (poput genocida, mučenja, zločina protiv čovječnosti, ratnih zločina) koje je počinila država ili državni akteri (npr. paravojne ili pobunjeničke snage koje kontroliraju teritorij) tijekom autoritarnih ili građanskih sukoba.«¹⁷

Problem suučesništva značajno se usložnjava u situacijama kada su akteri mnogobrojni, a čin posredan. Primjere ovoga daje u svojoj knjizi o suučesništvu Christopher Kutz govoreći o:

»... činjenju stvari vrijednih žaljenja do kojega je došlo posredstvom veze s drugim ljudima ili društvenim, političkim i ekonomskim institucijama u kojima živimo i pomoću kojih gradimo vlastiti život.«¹⁸

Kutzovi primjeri, poput kupnje stolića napravljenog od tropskog drveta iz kišnih šuma podvrgnutih defolijaciji, bivanja građaninom u državi koja bombardira tvornice druge države u svojim napadima na teroriste, nastanjanja zemlje oduzete njezinim originalnim stanovnicima, sudjelovanje u dizajniranju automobila čiji ga proizvođač svjesno distribuira znajući da ima opasnu grešku u sustavu za gorivo ili administriranja nacionalnom zdravstvenom birokracijom koja dozvoljava distribuciju krvi zaražene HIV-om izmiču suučesništvo iz konteksta neposrednog individualnog djelovanja, smještajući ga u posve drugu sferu.

»Iako u svakom od ovih slučajeva stojimo izvan sjene zla, to još uvijek ne znači da smo pronašli svjetlost dobrog.«¹⁹

Osim spomenutih elemenata suučesništva koji naglašavaju kolektivnu i indirektnu odgovornost za činjenje štete/nepравde, dodatni element spomenut u primjeru građana u državama agresorima odnosi se na aspekt sudionništva u šteti/nepравdi odbijanjem djelovanja, tj. prešutnim pristajanjem na štetu/nepравdu u kojoj se zapravo aktivno ne sudjeluje. Potonji smisao suučesništva (suočesništvo kroz propuštanje ispravljanja štete/nepравde) osobito dolazi do izražaja u slučajevima gdje se uspostavlja osjećaj odgovornosti koji proizlazi iz ljudske solidarnosti.²⁰

Primjeri kolektivnog suučesništva razotkrili su novu problematiku ovoga pojma koja se odnosi na odnos između konkretnog djelovanja i krajnje posljedice. Kompleksnost tog odnosa utjecao je na stav da su tradicionalne predodžbe o moralnoj odgovornosti neadekvatne za razumijevanje onoga što leži u osnovi suučesništva u kolektivnom postupanju.²¹ Naime, kada se o kolektivnom postupanju radi, često se događa da je intenzitet nepravde koji se pripisuje grupi bitno veći od onoga koji se pripisuje svakom pojedinom članu grupe. Štoviše, nerijetko je utjecaj pojedinačnog doprinosa ili nedovoljan ili čak nepotreban za stvaranje konkretne nepravde, zbog čega se lako dolazi u napast osloboditi svakog pojedinca odgovornosti za istu.²² Ovaj svojevrsni paradoks nagnao je Kutza na formulaciju *principa suučesništva* koji odgovornost za kolektivnu nepravdu dodjeljuje svakome tko namjerno sudjeluje u šteti ili zločinu čitave grupe, neovisno o veličini vlastita doprinosa.²³ Kutzov princip proširuje Brian Lawson koristeći primjer klimatskih promjena da bi problematizirao one koji sudjeluju u činjenju štete iako pritom nemaju jasno izraženu namjeru. Za potonjega je sama činjenica da osoba prepoznaje, tj. da se od nje može očekivati da prepozna, svoj doprinos nepravdi ili šteti u kojoj kolektivno sudjeluje dostatna da je se proglasi odgovornom za istu.²⁴

Preciznije promotrena Lawsonova teorija kreće od pretpostavke ne samo subjektova prepoznavanja vlastitog doprinosa nepravdi/šteti nego i implicitnog prepoznavanja nepravde/štete same. Pritom ga njegovo moguće neprepoznavanje vlastitog doprinosa ne ekskulpira odgovornosti sve dok je razumno očekivati da bi on trebao *biti u stanju* prepoznati vlastiti doprinos kolektivnoj šteti/nepravdi. Čak i ako ne problematiziramo kriterije *razumnog očekivanja*, postavlja se pitanje vezano uz prepoznavanje nepravde/štete same, što, dakako, za sobom povlači i problem prepoznavanja doprinosa. Rečeno primjerom: može li svoj doprinos klimatskim promjenama prepoznati vlasnik motornog vozila koji ne vjeruje u postojanje klimatskih promjena i koji posljedično ni ne misli da im svojom vožnjom doprinosi? Povučemo li paralelu s kaznenim zakonom, to nije ni važno jer iz pozicije prava nepoznavanje zakona ne implicira dozvolu za njegovo kršenje. No sudjelovanje u aktivnostima koje doprinose klimatskim promjenama na individualnoj razini još uvijek niti je u potpunosti regulirano zakonom, niti se može tvrditi da znanje ili stav o istima za mnoge ljude potpada pod *sensus communis*. Dakako, protuargument koji se koristio u raspravama oko odgovornosti lokalnog stanovništva tijekom holokausta možda vrijedi i ovdje, a odnosi se na razliku između stvarnog neznanja i namjernog zatvaranja očiju pred činjenicama u pokušaju izbjegavanja djelovanja, a onda i odgovornosti. No, je li u svim slučajevima lako i jednoznačno povući crtu između neznanja i fingiranog neznanja?

Spomenuti problem dodatno zaoštrava Charles Taylor koji, govoreći o politici priznavanja, ističe važnost odnosa s drugima za izgradnju vlastitog identiteta kao i utjecaja drugih na sliku o sebi. Ukoliko je dominantna slika neke osobe ili grupe u očima drugih negativna i omalovažavajuća, utoliko je vrlo vjerojatno da će takvu percepciju sebe spomenuta osoba ili grupa pounutriti i njome raspolagati kao jedinom realnom.²⁵ Pritom Taylor kao primjer potonjega

16

Usp. Tina Uys, Anton Senekal, »Morality of principle versus morality of loyalty: The case of whistleblowing«, *African Journal of Business Ethics* 3 (2014) 1, str. 38–44, doi: <https://doi.org/10.15249/3-1-74>.

17

Vidi npr. Leigh A. Payne, Gabriel Pereira, »Corporate Complicity in International Human Rights Violations«, *Annual Review of Law and Social Science* 12 (2016), str. 63–84, ovdje str. 63, doi: <https://doi.org/10.1146/annurev-lawsocsci-110615-085100>.

18

Christopher Kutz, *Complicity: Ethics and Law for a Collective Age*, Cambridge University Press, Cambridge 2000., str. 1, doi: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511663758>.

19

Ibid.

20

Usp. Andrew Clapham, »On Complicity«, u: Marc Henzelin, Robert Roth (ur.), *Le droit penal a l'épreuve de l'internationalisation*, LGDJ, Pariz 2002., str. 241–275.

21

Usp. C. Kutz, *Complicity*; Barbara Applebaum, »White Complicity and Social Justice Education: Can one be Culpable without being Liable«, *Educational Theory* 57 (2007) 4, str. 453–467, doi: <https://doi.org/10.1111/j.1741-5446.2007.00268.x>.

22

Za zanimljivu raspravu na temu paradoksa kolektivnog suučesništva vidi: Brian Lawson, »Individual Complicity in Collective Wrongdoing«, *Ethical Theory and Moral Practice* 16 (2013) 2, str. 227–243, doi: <https://doi.org/10.1007/s10677-011-9332-5>.

23

Usp. C. Kutz, *Complicity*.

24

Ibid.

25

Vidi: Charles Taylor, »The Politics of Recognition«, u: Charles Taylor, *Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition*, Princeton University Press, Princeton 1994., str. 25–73.

spominje upravo žene, crnce, autohtone i kolonizirane skupine, dakle, sve one čija je svijest o sebi stvorena izvana, od strane nositelja moći, te oblikovana na način na koji tim istim nositeljima najviše odgovara.

Na Taylorovu su tragu i postkolonijalni teoretičari i teoretičarke koji/e problem suučesništva primarno promatraju iz perspektive kolektivne odgovornosti i štetnog/neprevednog postupanja prema članovima i članicama vlastite ili neke druge grupe. Njihova ih tematizacija doprinosi koloniziranih vlastitoj kolonizaciji ujedno čini izrazito relevantnima i za temu ženskog suučesništva. Tu se od ključne važnosti pojavljuje teorija Gayatri Spivak koja u određenoj mjeri rehabilitira suučesnike od odgovornosti tako što upozorava na konstrukciju identiteta koloniziranih/Drugih i prateće svijesti o sebi i vlastitim mogućnostima/ograničenjima od strane nositelja moći – kolonizatora.²⁶ Suučesništvo time postaje nezaobilazno, gotovo nevidljivo u svojoj prirodnosti i kao takvo dovodi u pitanje odgovornost suučesnika. Može li netko nositi moralnu odgovornost za suučesništvo ako je ono jedino što suučesnik zna i razumije te čije ni ciljeve, ni štetu/nepравdu do koje neizostavno dolazi ne dovodi u pitanje?

Zaključno na ovu cjelinu, a osobito vodeći računa o njezinom posljednjem dijelu, postavlja se pitanje primjenjivosti pojma suučesništva na diskriminirane skupine, osobito žene. Jer prateći dosljedno teoriju Simone de Beauvoir žene su jedine koje ne znaju za drugi identitet dočim onoga koji su stekle u opreci spram muškaraca od muškaraca. Mogu li onda one biti išta drugo osim žrtava? Iako sam mišljenja da nisu sve žene žrtve i da se o mnogima opravdano može govoriti kao o suučesnicama u ranije spomenutom Kutzovu i Lawsonovu smislu te riječi, sklona sam učiniti njihov opseg ipak užim nego što će to učiniti feministkinje koje ću spomenuti u nastavku, zadržavajući ipak podjelu Charlotte Knowles na pasivno i aktivno suučesništvo. Iako pasivne suučesnice pritom ne smatram suučesnicama u dosad spomenutom smislu te riječi, držim da se radi o ženama koje trebaju ostati objektima osvještavanja i subjektima dijaloga feminističke politike. S druge strane, prema aktivnim suučesnicama planiram zadržati stroži stav nego što je to možda uvriježeno, podrazumijevajući da se radi o ženama koje nepravdu čine namjerno, s jasnom sviješću o njezinim posljedicama. One su, također, ne samo suučesnice nego i kreatorice nepravde čije se djelovanje ne može u potpunosti podvesti pod kolektivno ili intenzitetom uklopiti u veće zlo. Kao takve, one su odgovorne za kršenje ljudskih prava i trebaju trpjeti društvenu osudu i sankcije poput svih ostalih kršitelja. Iz tog razloga njihovo djelovanje ne bi trebalo biti predmetom pojačanog interesa samo feminističkih udruga, već i šireg društva, dakako, pod pretpostavkom njegova pluralizma i visoko razvijenih humanističkih vrijednosti.

Manifestacije suučesništva iz feminističkog očišta

Sumirano, suučesništvo je sudjelovanje u praksama i vjerovanjima koja mogu dovesti ili izravno dovode do ugnjetavanja, diskriminacije ili iskorištavanja vlastite ili druge skupine. Suučesništvo se može odnositi na nenamjerno, pasivno i apolitično djelovanje, tj. djelovanje bez značajnih političkih namjera. Također, ono predstavlja namjerno, aktivno i političko djelovanje koje može rezultirati ne samo održavanjem postojeće nepravde zaustavljanjem društvenih promjena nego i degradacijom društvenih odnosa ukidanjem stečenih prava. U feminističkoj se literaturi, ne uvijek pod tim imenom no svakako u tom značenju, u suučesnice svrstavaju brojne žene, od onih koje koriste sredstva

za uljepšavanje i/ili sudjeluju u vlastitoj i tuđoj seksualizaciji/objektivizaciji te normalizaciji pornografije, preko kućanica, sve do političarki i predvodnica desnih pokreta i udruga koje svoje javno djelovanje nerijetko svode na smanjivanje ženskih prava.²⁷ U nastavku planiram opisati svaki od spomenutih oblika suučesništva, staviti ga u kontekst feminističkih rasprava te vezati uz ranije spomenutu podjelu na aktivno i pasivno suučesništvo.

Barbie lutkice

Pogubnost ideje »ljepšega spola« koji je upravo svojom ljepotom vjekovima ili nadahnjivao muškarce na najuzvišenija djela (pritom sam bivajući pasivnim i neangažiranim) ili ih navodno poticao na ona najgora (za što je nerijetko javno proglašavan odgovornim)²⁸ nije nova tema u feminističkoj teoriji. Veliki zamah dala joj je Naomi Wolf, koncentrirajući se u svojoj knjizi *Mit o ljepoti: kako se prikazi ljepote koriste protiv žena*²⁹ na ideale ljepote kao društveno oruđe kontrole žena u vremenu u kojem sve više njih ostvaruje materijalne, pravne i druge slobode. Nedosezivi ideal predstavlja se pritom kao standard, a onda i kao imperativ, osuđujući žene na doživotno robovanje napornim i dugotrajnim praksama uljepšavanja. Istovremeno, nesposobnost dosezanja spomenutog ideala uzrokuje osjećaj nedostatnosti, polovične ženskosti i osrednje vrijednosti na tržištu ljudskog kapitala. Otuda feministička kritika ideala ljepote kao kulturno proklamirane vrijednosti, industrija ljepote kao onih koji materijalno eksploatiraju težnju prema spomenutom idealu, medija kao onih koji ideale ljepote agresivno promoviraju te na kraju samih žena koje se njima poslušno podvrgavaju procjenjujući svoju i tuđu vrijednost prema odrazu u ogledalu.

Valja pritom spomenuti da feministički stav o uljepšavanju nije jedinstven i da je svoju suprotnost našao u feminističkoj inačici koja pod nazivljem *lipstick* (engl. ruž za usne) feminizma ili još zaoštrenijeg *stiletto* feminizma zagovara korištenje kozmetike, visokih potpetica i seksualizirane odjeće (u ovo ulazi i bavljenje zanimanjima/aktivnostima poput striptiza ili plesa na šipki) kao oblika stjecanja ženske moći. Zagovornice ovog feminističkog pristupa izniklog iz kritike drugog vala feminizma drže da je potrebno naći ravnotežu između feminističke politike i utjelovljenog iskustva.³⁰ Drugim riječima reče-

26

Prema: Vania Williany, »The Comparable Nuance of Complicity and Resistance in the Development of Postcolonial Theories«, *K@ta* 21 (2019) 2, str. 84–92, ovdje str. 86, doi: <https://doi.org/10.9744/kata.21.2.84-92>.

27

Vidi npr. Giuliana Monteverde, »Not All Feminist Ideas Are Equal: Anti-Capitalist Feminism and Female Complicity«, *Journal of International Women's Studies* 16 (2014) 1, str. 71–75.

28

Mislim ovdje na historijske objede, slikovito opisane u antičkim i kršćanskim mitovima i umjetnosti, o savezu lijepe žene i zla, zbog čega bi se jadne žrtve našle pod utjecajem

lukavih zavodnica i činile djela koja bistra uma ne bi nikada počinile.

29

Naomi Wolf, *The Beauty Myth: How Images of Beauty Are Used Against Women*, HarperCollins Publishers, London 2002.

30

Za zanimljivu raspravu na ovu temu vidi: Kathy Davis, »Should a feminist dance tango? Some reflections on the experience and politics of passion«, *Feminist Theory* 16 (2015) 1, str. 3–21, doi: <https://doi.org/10.1177/1464700114562525>. Davis ujedno podsjeća na sličnu raspravu Sandre Bartky o feministički »nepoželjnim« vrstama ženske seksualnosti poput mazohizma.

no, *lipstick* i *stiletto* feministkinje smatraju da žene, unatoč njihovoj borbi za oslobođanjem od tradicionalnih rodnih uloga, imaju pravo, ukoliko to žele, biti *ženstvene* i ponašati se *ženstveno*. Prisilu da izgledaju drugačije smatraju anti-feminističkom te zagovaraju svoje pravo da izgledaju onako kako one žele i to zbog sebe samih, a ne muškaraca. Na to se dijelom nadovezuju i teze o nužnosti ženske/feminističke apropijacije i subverzije donedavno isključivo muških alata uspostave odnosa moći³¹ ili čak teze o korištenju vlastitog tijela kako bi se manipuliralo muškarcima u svrhu ostvarenja vlastitih ciljeva. Nešto drukčije stajalište pripada feminističkim teoretičarkama poput Laurie Penny³² koja uljepšavanje uspoređuje s kućanskim radom, određujući jedno i drugo primjerima dugotrajnih, napornih i neplaćenih poslova kojima su dominantno podvrgnute žene. Kritičarke *lipstick* feminizma i njegovih zagovornica često ističu teorijski problem muškog pogleda (engl. *male gaze*) kao onog koji kulturalno determinira kako kriterije normalnosti, tako i kriterije privlačnosti i poželjnosti. Drugim riječima rečeno, uljepšavati se znači predstaviti sebe kao seksualni objekt užitka heteroseksualnog muškarca, zbog čega je stav da se vlastitom objektivizacijom moguće boriti protiv objektivizacije svojevrsni *contradictio in adiecto*. Objektivizacija o kojoj je riječ ne samo da ne pomaže feminističkoj borbi protiv hiperseksualizacije i pornifikacije žena u medijima i popularnoj kulturi nego i ide izravno na ruku konzumerističkoj kulturi i svim onim aspektima suvremenih kapitalističkih sustava unutar kojih su žene samo jedna od žrtava.

U tekstu pod nazivom »Lipstick Feminism, Neoliberalism & the Undoing of Feminism« Arianna Marchetti zaključuje da je *lipstick* feminizam:

»... u skladu s novim načinom neoliberalnog ženskog građanstva, u kojem se ostvarenje 'glamurozne individualnosti' vidi kao ključ ženskog osnaživanja i uspjeha. Fokus se preusmjerava na pojedinačne projekte koje podržava i na koje utječe potrošačka kultura. Oslobođanje žena postaje individualni projekt koji žene mogu realizirati tijekom svog života pa u tom okviru feministički politički program postaje beskoristan jer se feminizam doživljava kao ideal koji se treba provoditi u izolaciji.«³³

I dok je tezu o stjecanju moći kroz uljepšavanje, a onda i prateće svjesno mijenjanje vlastitog tijela i moguće razumjeti iz perspektive anglo-američkih sljedbenica liberalizma koje ne nalaze ništa sporno u nekritičkom slavljenju individualizma i doživljavanju sebstva kao projekta, ona je u drugim društvenim i kulturnim kontekstima u najbližu ruku besmislena.

Kao što je već sugerirano, uljepšavanje se često dovodi u vezu sa samoobjektivizacijom žena koje se podvrgavaju dominantnim društvenim normama, stvorenima da odražavaju muške potrebe, želje i naslade, pri čemu mnoge žene ne staju samo na strogom procjenjivanju vlastitog izgleda već sudjeluju/suučestvuju u društvenoj, izrazito okrutnoj, javnoj kritici izgleda drugih žena. Urednice modnih časopisa, majke koje svoje djevojčice odvođe na natjecanja ljepote, modne kritičarke, kozmetički ženski gurui i plastične kirurginje ostvaruju karijere na konstantnoj procjeni uspješnosti drugih žena u njihovoj »ženskosti«, podsjećajući ih na ulogu žene u društvu (biti *ljepši spol*) i opominjući ih ako one ne žele ili ne mogu ostvariti zadanu im ulogu. Štoviše, žene se nerijetko socijaliziraju da bi kritički i zlonamjerno promatrale druge žene, zbog čega popularna teza da se žene »ne uljepšavaju za muškarce, već za druge žene« dobiva zloslutan okus. No, ako potonju tezu shvatimo ozbiljno i do kraja, pitanja koje se nameće jest jesu li žene, kad se o temi uljepšavanja radi, aktivne ili pasivne suučesnice. Jesu li one svjesne štete koju zbog svojeg djelovanja trpe one same ili druge žene? Trpe li uopće žene spomenutu štetu ili je

navodna šteta iluzija radikalnih feministkinja? Iako sam sklona složiti se s tezama kritičarki praksi uljepšavanja, ne mislim da je sudjelovanje u praksama uljepšavanja oblik aktivnog suučesništva. Štoviše, za većinu je žena ono oblik preživljavanja u suvremenom svijetu, nužna prilagodba zahtjevima društva ili jednostavno imperativ kojem se podvrgavaju u poslušnom slijeđenju pravila *bivanja ženom*. U praksama uljepšavanja, čak i ako one odista neposredno doprinose stereotipizaciji žena, a onda posredno i njihovoj diskriminaciji, ni uz najbolju volju nije moguće identificirati žensku namjeru ili barem prepoznavanje štetnih posljedica vlastita djelovanja.

Porno-glumice, porno-poduzetnice, porno-konzumentice

Za korak dalje u objektivizaciji i pratećoj dehumanizaciji žena, teoretičarke ženskog suučesništva primarno američke provenijencije spominju glumice i poduzetnice u pornografskoj industriji te same konzumentice pornografskih sadržaja.³⁴ Pritom, dakako, valja imati na umu da su feministkinje svoju kritičku oštricu ipak ponajviše okretale prema samoj industriji i njezinim muškim čelnicima, rijetko kada, barem na početku svoje borbe, promatrajući porno-glumice ikako drugačije nego kao žrtve. Pornografija je sama po sebi desetljećima bila meta feminističke kritike i brojnih poziva na njezinu zabranu, pri čemu se o diskriminaciji žena govorilo unutar same industrije te izvan nje, tj. u odnosu na njezine posljedice u širem društvenom kontekstu. Primjerima prvoga najčešće su spominjani eksploatacija (ranjivih) žena, prisila, ozljede i infekcije spolno prenosivim bolestima.³⁵ Primjerima drugoga određivani su normalizacija i erotizacija nasilja, zlostavljanja i silovanja te proliferacija štetnih ideja o seksualnosti, osobito onoj ženskoj. Upravo se ovakvom podjelom koristila i Andrea Dworkin u svojoj kritici³⁶ pornografije kojoj su se pridružile i brojne druge feminističke teoretičarke i aktivistkinje poput Catharine MacKinnon, Alice Schwarzer ili Gail Dines, naglašavajući ulogu koju je pornografija (zajedno s prostitucijom)³⁷ povijesno imala u kon-

31

Primjer potonjega je i pokušaj feminističke apropijacije derogativnih riječi kojima se opisuju žene poput npr. riječi *drolja*.

32

Usp. Laurie Penny, *Meat Market: Female Flesh Under Capitalism*, Zero Books, Washington 2010.

33

Arianna Marchetti, »Lipstick Feminism, Neoliberalism & the undoing of Feminism«, *Young Feminist Europe* (1. 4. 2020.). Dostupno na: <https://www.youngfeminist.eu/2020/04/lipstick-feminism-neoliberalism-and-the-undoing-of-feminism/> (pristupljeno 31. 1. 2022.).

34

Vidi npr. G. Monteverde, »Not All Feminist Ideas Are Equal«; Angela McRobbie, »Post-feminism and Popular Culture: Bridget Jones and the New Gender Regime«, u: Yvonne Tasker, Diane Negra (ur.), *Interrogating Post-feminism: Gender and the Politics of Popular*

Culture, Duke University Press, Durham, London 2007., str. 27–39; Ariel Levy, *Female Chauvinist Pigs: Woman and the Rise of Raunch Culture*, Simon & Schuster, Riverside 2014.

35

Usp. Amanda Cawston, »The feminist case against pornography: a review and re-evaluation«, *Inquiry* 62 (2019) 6, str. 624–658, doi: <https://doi.org/10.1080/0020174x.2018.1487882>.

36

Usp. Andrea Dworkin, *Pornography: Men Possessing Women*, A Plume Book, New York 1989.

37

Iako bi se, kad je o suučesništvu riječ, moglo doći u napast izjednačiti pornografiju i prostituciju (osobito ono što se danas naziva visokom prostitucijom), feministkinje su načelno izbjegavale identificirati prostitutke suučesnicama, imajući u vidu njihov status

toliranju ponašanja i seksualnosti žena³⁸ te moć koju ima u suvremenosti u dehumanizaciji i nasilju nad ženama.

Porno-glumice su u većoj mjeri postale predmetom feminističke kritike onda kada su neke od njih svojim javnim angažmanom dovele u pitanje feminističku sliku žena u porno-industriji kao pasivnih žrtava koje se u njoj ne nalaze svojom voljom, te ju zamijenile slikom popularnih i uspješnih poduzetnica čiji se zvjezdani status, barem u Sjedinjenim Američkim Državama, uspoređuje s onim drugih *mainstream* zvijezda. Primjeri američkih porno-glumica poput Jenne Jameson, Tere Patrick ili Traci Lords poslužili su kao argument za to da je došlo do transformacije profesije za žene na margini u profesiju u koju je poželjno ući radi ostvarivanja poslovnog uspjeha i slave. Promjena javnog imidža praćena glamurizacijom i mainstreamizacijom pornografije manifestirala se kako povećanim ulaskom žena u pornografiju, tako i ulaskom pornografije u ženske živote – pornifikacijom kulture same.

Američka novinarka Ariel Levy u svojoj knjizi znakovita naziva *Ženske šovinističke svinje* pojmom *kulture opscenosti* (engl. *Raunch Culture*) opisuje kulturu koja nastaje na sjecištu sukoba između feminizma i seksualne revolucije, a u kojoj žene veselo prihvaćaju, štoviše nameću, vlastitu objektivizaciju slaveći najgore, upravo pornografske, stereotipe o vlastitoj seksualnosti:

»Kroz vjekove je opstojala neka verzija seksi, oskudno odjevene zavodnice te je oduvijek postojala potražnja za lascivnim. Ali to je nekoć bilo grešno zadovoljstvo na marginama – na gotovo potpuno muškim marginama. Da bi trend mogao prodrijeti u politički život, glazbenu industriju, umjetnost i modu te imati okus kulture opscenosti, on mora biti u potpunosti *mainstream* – a polovica tog *mainstreama* su žene. Čini se da su i muškarci i žene razvili ukus za kičaste, vulgarne stereotipe o ženskoj seksualnosti uskrsnule iz ere koja nije sasvim prošla. Više ni ne razmišljamo o tome, već kamo god pogledamo očekujemo vidjeti žene kako pokazuju svoje intimne dijelove, svlače se i stenju.«³⁹

Levy je dio svoje knjige posvetila ne osobito laskavom opisu žena koje ostvaruju poslovni uspjeh zahvaljujući vlastitoj objektivizaciji i postajući time uzori drugim ženama, poput olimpijskih natjecateljica i glumica koje se svlače za potrebe medijske prezentacije, amaterskih plesačica oko šipke i vježbačica striptiza, kao i pacijentica estetskih kirurga. Ona ujedno kritizira i konzumentice pornografije određujući potonje onima koje »su utvrdile da je učinkovitije identificirati se s muškarcima nego pokušati podignuti cijeli ženski rod na njegovu razinu«.⁴⁰

I dok kritičari i kritičarke pornografije govore o nasilju i opresiji kao integralnom dijelu pornografije, zamišljenom da bude masturbacijsko pomagalo primarno muškog patrijarhalnog gledateljstva, branitelji pornografije, kojima se pridružuju i porno-glumice i redateljice, ističu kako nasilje nije njezin integralni dio, kako ne postoji znanstveno utvrđena veza između konzumacije pornografije te nasilja i silovanja u stvarnom životu i kako je participacija u pornografskoj industriji stvar slobodnog izbora.⁴¹ Jedan od najdominantnijih argumenata feminističkih teoretičarki kako pornografija perpetuira seksizam, rodne stereotipe i rodnu neravnopravnost na sličan, iako bitno zaoštreniji, način na koji se to zbiva u proizvodima *mainstream* medija poput reklamnih poruka, filmova, tv emisija, glazbenih spotova, itd.,⁴² također je naišao na slijeganje ramenima njezinih zagovornika koji su isticali relativnu bezopasnost pornografije u usporedbi s većim zlima koja pogađaju žene ili čak njezinu korisnost kao sredstvo ženske emancipacije. Štoviše, zadnjih godina su brojne feministkinje odlučile svoju kritičku oštricu usmjeriti u nekom drugom smjeru, obeshrabrene od daljnje kritike pornografije optužbama za konzervativi-

zam i mržnju spram seksa i seksualnosti. I doista, argumenti su se Dworkin i MacKinnon na momente približavali onima ultra-konzervativnih i religijski orijentiranih skupina koje su po svojoj prirodi izrazito anti-ženske i antifeminističke. Potonje se, pritom, nisu libile u svojim napadima na pornografiju koristiti (a onda u određenoj mjeri i manipulirati istima) upravo feminističke argume⁴³.

I dok su mnoge feministkinje zašutjele, birajući ne birati temu pornografije, druge su u njoj našle prostor za zagovor feminističkih ciljeva. Kao i u slučaju uljepšavanja, feminističke branitelji/ice pornografije nerijetko spominju žensko pravo na vlastito seksualno izražavanje koje doprinosi kako seksualnom i ekonomskom oslobođenju žena, tako i rodnoj ravnopravnosti u cjelini.⁴⁴ Iako su mnoge od njih svjesne komodifikacije i neoliberalne kooptacije seksualnosti, istovremeno naglašavaju važnost poduzetničkog sebstva te oslobađajući potencijal seksualnog rada. One pritom uočavaju tendenciju kritičarki pornografije da žene smatraju pasivnima i ispranoga mozga, zanemarujući njihove pokušaje snalaženja i preživljavanja u zadanim okolnostima. Fokusirajući se ne toliko na seksualni čin koliko na društveni kontekst seksualnog čina, feministkinje se zalažu za žensku aproprijaciju pornografije, tj. za korištenje iste kako bi se kroz eksperimentiranje sa ženskom seksualnošću emancipiralo istu.

Premda razumijem i dijelom odobravam argumente potonjih teoretičarki i dalje sam sklona složiti se s onima koji u pornografiji premoćno vide jedan od brojnih patrijarhalnih alata uspostave društvene neravnopravnosti između muškaraca i žena. Taj se alat samo marginalno ruinirao uspostavom feminističke pornografije i još uvijek generalno rijetkim poduzetničkim iskoracima

žrtava seksualne eksploatacije, društvene stigmatizacije, kriminalizacije, marginalizacije i ostracizma. I dok je glamurizacija pornografije dovela u pitanje nevoljkost uključenih žena, status suvremenih prostitutki, unatoč transformaciji razumijevanja prostitucije kao seksualnog rada, i dalje je obilježen gore spomenutim nevoljama s tom razlikom što se u manjoj mjeri govori o seksualnoj, a u većoj o ekonomskoj (unutar kapitalističkog sustava) eksploataciji. Unatoč ili upravo zbog marginalnog statusa, prostitutke su u određenoj mjeri funkcionirale i kao antipod patrijarhalnom razumijevanju žene kao supruge i majke, osvajajući slobodu i javni prostor, kolikogod malim koracima, ranije od tzv. »poštenih žena«, zbog čega ih je teže promatrati suučesnicama.

38

Usp. A. Cawston, »The feminist case against pornography«.

39

A. Levy, *Female Chauvinist Pigs*, str. 34.

40

Ibid., str. 95.

41

Usp. A. Cawston, »The feminist case against pornography«.

42

Usp. Anne W. Eaton, »A sensible antiporn feminism«, *Ethics* 117 (2007) 4, str. 674–715, doi: <https://doi.org/10.1086/519226>. Eaton u svojem radu izvodi argument kako nije neravnopravnost pridodana pornografiji već je njezin integralni dio. Pornografija je zapravo »erotizirana rodna neravnopravnost«: »Aspekti rodne neravnopravnosti mnogim su ljudima seksualno privlačni. To se može vidjeti, na primjer, u načinu na koji rodni stereotipi, kao što su dominacija i snaga kod muškaraca te mekoća i submisivnost kod žena, služe kao markeri seksipila. Na krajnjem kraju spektra rodne neravnopravnosti, ne-konsensualno nasilje nad ženama mnogima je seksualno stimulatívno.« – Ibid., str. 678–679.

43

Vidi npr. Nadine Strossen, »A Feminist Critique of 'the' Feminist Critique of Pornography«, *Virginia Law Review* 79 (1993) 5, str. 1099–1190; Joel Gwynne, »Reading the 'queen of porn': Jenna Jameson, feminist ethics and entrepreneurial selfhood«, *European Journal of American Culture* 35 (2016) 2, str. 97–109, doi: https://doi.org/10.1386/ejac.35.2.97_1.

44

Ibid.

porno glumica. Potonje se u ni u kojem smislu ne može smatrati feminističkim već primarno individualnim uspjehom konkretne sretnice od kojeg ostale žene vrlo vjerojatno neće imati previše koristi. Iako pornografija može služiti oslobođenju ženske seksualnosti, parafrazirat ću argument branitelja pornografije o vezi pornografije i nasilja, seksualno oslobođenje nije integralni dio pornografije, budući da se prijelaz iz inhibirane, patrijarhalno čedne seksualnosti u nezatomljenu, patrijarhalno razuzdanu i primarno muškom užitku posvećenu seksualnost teško može doživjeti oslobađajućim.

Također, iako se slažem s argumentom o suučesništvu žena u pornografiji, držim da se o njemu može govoriti jedino u neizravnom i pasivnom, štoviše prisilnom, obliku. Pornografija za one koje su se u njoj našle svojevrijedno predstavlja oblik preživljavanja i ne treba je vezati uz bilo kakav oblik negativne namjere prema drugim ženama. Što se konzumentica tiče, mišljenja sam da za mnoge ona odista predstavlja oblik igranja s vlastitom seksualnošću kao i pokušaj pronalaženja vlastita glasa, dok za one druge iskrivljenu ideju kakva bi žena u suvremenom društvu trebala biti. Ne mislim da je njihov odgovor nužno »lošija od muškaraca« i zato ih odbijam smatrati aktivnim suučesnicama.

Kućanice

Domaćice/kućanice su vjerojatno najčešće imenovane suučesnice u povijesti feminizma te su se na njihovim plećima prelamali brojni feministički sukobi obilježavajući mijene među pojedinim feminističkim valovima. *Grieh* kućanica svodio se na njihovo (bez)voljno smještanje u sferu kućanskoga ili još općenitije privatnoga koje se u patrijarhalnom sustavu smatra jedinim prirodnim i dozvoljenim mjestom žene. Sfera privatnoga ujedno je definirana ne-političkom, gotovo anti-političkom i utopljenom u svakodnevnu egzistenciju praćenu biološkom reprodukcijom. Drugim riječima rečeno, bivati svedenima na privatno za žene značilo je biti lišenima prava na participaciju u javnom životu zajednice, prava na znanstvena, umjetnička i politička pregnuća te prava na punu i slobodnu egzistenciju. Lišenost stvaranja povijesti i participacije u povijesnome, barem na način na koji povijest opisuju historioografi (povijest ratova, uzleta znanosti i tehnologije i političkih sporazuma, dakle, u prvom redu povijest javnoga) ženu je učinio ahistorijskom, pri čemu se tragedija njezina postojanja ne iscrpljuje samo u nedostatku (opisane i zapisane) prošlosti već i u nedostatku budućnosti.⁴⁵ Upravo je drugi val feminizma vođen krilaticom »privatno je političko« razotkrio privatnu sferu kao mjesto ženske podčinjenosti u kojem je žena svedena na »ahistorijsku rađalicu«, ⁴⁶ na biće koje se neprestano podvrgava naredbama izvana na koje ono samo nikada ne može utjecati.

Upravo zato neki od osnovnih zahtjeva feministkinja drugoga vala koje je predvodila američka feministička spisateljica Betty Friedan bilo je suočavanje s nepravdama kojima su izvrgnute žene u privatnoj, primarno obiteljskoj, sferi kao i poticanje izlaska žena na tržište rada radi stjecanja financijske samostalnosti i ekonomske slobode. Valja pritom imati na umu da su Betty Friedan i američke feministkinje drugoga vala imale pred očima poslijeratne imućne američke kućanice uljuljkivane⁴⁷ u lažnu sigurnost i obećanja lagodnog života u blještavim dizajnerskim kućanstvima pod pretpostavkom lišenosti političkog stava ili želje za ijednom drugom karijerom osim one supruge i majke – žene koje će sedamdesetih godina prošloga stoljeća Ira Levin opisati u svojem romanu *Stepfordske supruge*. Betty Friedan u svojoj knjizi *Ženska*

*mistika*⁴⁸ iz 1963. godine opisala je svu nesreću takvog života utječući na živote milijuna žena i zaradivši trajnu osudu konzervativnih skupina, među kojima je bio i popriličan broj žena.⁴⁹ Unatoč otporima, mnoge su žene prihvatile njezine teze koje će se kasnije dijelom transformirati u feminističku kritiku neplaćenog ženskog rada u domaćinstvu, potplaćenosti ženskog rada na tržištu rada i preopterećenosti žena koje, za razliku od muškaraca, rade i van obitelji i premoćno unutar nje.

Međutim, teze Betty Friedan, uz svoju već navedenu klasnu, imale su i rasnu pozadinu, jer su domaćice o kojima je bila riječ i kojima se obraćala uglavnom bile obrazovane bijele pripadnice srednje klase, predstavljajući time zapravo manjinu u ukupnoj američkoj ženskoj populaciji. Time je feminizam Betty Friedan otkrio mračno naličje feminističkog pokreta koje ga je odlikovalo

45

Za raspravu iz područja feminističke filozofije povijesti vidi: Jasenka Kodrnja, »Djevojka i duga: prostorno-vremenske koordinate«, u: Jasenka Kodrnja (ur.), *Rodno/spolno obilježavanje prostora i vremena u Hrvatskoj*, Institut za društvena istraživanja, Zagreb 2006., str. 21–49.

46

Vidi: Blaženka Despot, »Što žene imenuju muškim mišljenjem?«, u: Gordana Bosanac, Hrvoje Jurić, Jasenka Kodrnja (ur.), *Odabrana djela Blaženke Despot*, Institut za društvena istraživanja, Ženska infoteka, Zagreb 2004., str. 137–162.

47

Nakon Drugog svjetskog rata, kao što je to čest slučaj nakon ratova, poslijeratna propaganda podsjećala je žene na njihovu primarnu ulogu roditeljica i majki, zasluge za njihovo sudjelovanje u tvornicama i na bojištu bile su umanjivane, a želja za drukčijim statusom od onoga »andela u kući«, osobito u kapitalističkim Sjedinjenim Američkim Državama, bivala ugušena obećanjem sretnog života u intimnim, luksuzno opremljenim, obiteljskim okvirima. Slična se radalačka i obiteljska propaganda može uočiti i u Europi nakon svjetskih ratova. Adriana Zaharijević piše: »Da bi opravdale stečeni građanski status, žene su se morale odužiti državi, što će učiniti samo njenim ponovnim omasovljenjem. U tu svrhu, poratna propaganda intenzivno radi na istiskivanju žena iz svih sfera javnog života, služeći se različitim dostupnim sredstvima: javnom osudom – žene koje poslije rata ne napuštaju radna mjesta svojevoljno, u Njemačkoj se nazivaju Totengräber (grobari), a u Italiji se po svom moralu izravno poistovjećuju s prostitutkama; demobilizacijom – brzim i bespoštednim ukidanjem svih radnih povlastica na temelju navodne nestručnosti žena; slavljenjem uloge majke i supruge na državnom nivou – u Francuskoj je 1920. godine ustanovljena 'Obiteljska medalja', dodjeljivana mnogorodnim majkama, dok je 1934. godina

u Njemačkoj proglašena godinom domaćice; promoviranjem 'nove moderne žene' – američki model dvadesetih, koji se poput požara širi zapadnim svijetom, ženu vraća u dom nudeći joj domaćinstvo iz snova, poniklo iz jedne sasvim nove konzumerističke kulture.« – Adriana Zaharijević, »Kratka istorija sporova: šta je feminizam?«, u: Adrijana Zaharijević (ur.), *Neko je rekao feminizam? Kako je feminizam uticao na žene XXI veka*, Žene u crnom – Centar za ženske studije i istraživanje roda

– Ženski fond Rekonstrukcija, Beograd 2007., str. 368–400, ovdje str. 380.

48

Betty Friedan, *The Feminine Mystique*, W. W. Norton & Company, London – New York 2001.

49

Katarina Lončarević citira podatak da je dioničarski časopis *Ljudski događaji* (engl. *Human Events*) 2007. godine objavio listu najpogubnijih knjiga u devetnaestom i dvadesetom stoljeću stavivši *Žensku mistiku* na sedmo mjesto. Vidi: Katarina Lončarević, *Liberalni feminizam: nekad i sad* (disertacija), Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, Beograd 2016. Dostupno na: <https://uvidok.rcub.bg.ac.rs/bitstream/handle/123456789/1632/Doktorat.pdf?sequence=1> (pristupljeno 31. 1. 2022.). Prema spomenutom časopisu pogubnije od *Ženske mistike* su redom Marxov *Komunistički manifest*, Hitlerov *Mein Kampf*, *Mala crvena knjižica* Mao Zedonga, Kinseyev izvještaj Alfreda Kinseya, Deweyeva *Demokracija i obrazovanje* i Marxov *Kapital*. Iako nije ušla među prvih deset svoje je mjesto na listi dobila i knjiga Simone de Beauvoir *Drugi spol*. Vidi: Ian Miles Cheong, »Ten Most Harmful Books of the 19th and 20th Centuries«, *Human Events* (31. 5. 2005.). Dostupno na: <https://humanevents.com/2005/05/31/ten-most-harmful-books-of-the-19th-and-20th-centuries/> (pristupljeno 31. 1. 2022.).

od samog njegovog početka, a odnosilo se na činjenicu da on nije govorio u ime svih žena i za sve žene. Štoviše, i britanske su i američke prve feministkinje, što nasljeđujući tradiciju imperijalizma/kolonijalizma u slučaju prvih i rasizma u slučaju drugih, što pragmatično podilazeći dominantnoj imperijalističkoj/rasističkoj politici radi ostvarenja vlastitih interesa, odbijale svim ženama priznati ljudskost.⁵⁰ Posljedično, zanemarivale su specifična iskustva siromašnih crnih ili kolonijaliziranih žena koja su se značajno razlikovala od iskustava bijelih žena. Najočitija se razlika događala upravo na području kućanstva i posljedica koje je robovlasnički sustav ostavio na američko društvo. Naime, crnkinje se nisu morale odazvati pozivu Betty Friedan da izađu na tržište rada jer su na njemu već bile, radeći najniže i bitno potplaćene poslove.⁵¹ Upravo zato brojne crne teoretičarke poput Audre Lorde ili bell hooks (Gloria Jean Watkins), razotkrivši problem zajedničkog iskustva, a onda i suučesništvo bijelih feministkinja u nepravdi nad crnkinjama i drugim klasno, rasno ili etnički deprivilegiranim ženama, dovele su u pitanje zajedničko iskustvo kao polazište feminističke politike. Posljedica navedenoga bila je kriza drugog vala i nastanak trećeg vala feminizma.

bell hooks je suučesništvo bijelih feministkinja vezala uz oportunistički feminizam ili feminizam životnog stila (engl. *lifestyle feminism*) koji je po njezinom mišljenju omogućavao, s jedne strane, klasnu mobilnost, a s druge, koristio kao oruđe bijelih žena iz srednje i više klase u održavanju crnih, siromašnih i neobrazovanih žene u podređenom položaju.⁵² hooks izvrsno uočava nevoljkost bijelih feministkinja za značajnijom promjenom patrijarhalnog sustava očitovanu u radosnoj eksploataciji siromašnih crnih žena (danas imigrantkinja) koje na sebe preuzimaju kućanske poslove dok njihove poslodavke ostvaruju ekonomsku i svaku drugu slobodu. Smatrala je da se radi o lažnom tipu feminizma koji služi kao alat ostvarenju individualnih ciljeva bez da doprinosi ženama u cjelini.

hooks je usto dovela u pitanje lakonsko proglašavanje žena koje biraju ostati kod kuće kao domaćice suučesnicama, pronalazeći u tome ponovno oduzimanje statusa feminističkog subjekta crnim, siromašnim i neobrazovanim ženama za koje izlazak na tržište rada nije bila razonoda od učmalosti dokonog života u bogatim američkim predgrađima već samo novi krug deprivacije i eksploatacije.

Za razliku od američkih žena i njihova poziva na brisanje granica između privatnog i javnog kao sredstva emancipacije, u Europi tog poziva nije bilo u pravom smislu te riječi jer su žene godinama prije Amerikanki bile prisiljene u borbi protiv siromaštva i neimaštine preuzeti brojne muške uloge u privatnom i javnom prostoru.⁵³ Osobito je to bio slučaj u socijalističkim zemljama u kojima se podržavao masovni izlazak žena na tržište rada i koje su američka feministička stremljenja u određenoj mjeri opravdano smatrale buržujskima. Dakako, socijalistička nastojanja vezana uz žene pritom ne treba ni u kojem obliku smatrati feminističkima jer se socijalizam nije toliko zamario oslobođenjem žena koliko oslobođenjem radnika – a ni potonje nije bio uvijek kadar provesti kako treba.

I dok se kućanice smiju nazvati pasivnim suučesnicama, o oportunističkim »feministkinjama« bi se već moglo suditi strože. Proširimo li neznatno razumijevanje potonjih od onog koje je dala bell hooks, da se izvesti kako feminističke oportunistice načela ravnopravnosti spolova koriste kada im ona odgovaraju i odbacuju ista kada ne, pozivajući se tada na tradicionalne rodne uloge. One najčešće nisu zainteresirane za značajnije društvene promjene, osobito ne one

koje bi dovele u pitanje njihovu klasnu privilegiju ili komociju, eksploatirajući rad siromašnih ne-bjelkinja i imigrantkinja. Među spomenute svrstala bih i žene koje spadaju u fenomen »nisam feministkinja, ali...« koje, iako svjesno uživaju u zasadama feminizma, istoga se javno srame i odriču.⁵⁴ Njihovi se stavovi često određuju post-feminističkima jer feminizam proglašavaju zastarjelim i nepotrebnim. I premda se slažem s tezom da feminističkoj teoriji (dijelom i praksi) treba inovacija, proglašavati kraj borbe za ženska ljudska prava pod egidom da je sve ostvareno, kratkovidno je i opasno te zanemaruje lakoću kojom ljudske slobode i prava deterioriraju pod pravim (tj. krivim) društvenim i političkim uvjetima.

Žene na (radikalnoj) desnici

U nastavku rada, a pozivajući se na filozofski i politološki korpus literature⁵⁵ pod desnicom ću razumijevati konzervativne i reakcionarne udruge, stranke i pokrete koje tendiraju tradicionalnim vrijednostima – onima vezanima uz važnost obitelji, vjere i nacije. Karakteristično za desnicu jest njezino inzistiranje na zatečenom stanju (ili čak žudnja za nekim prošlim stanjem) po cijenu zadržavanja postojećih društvenih i ekonomskih nejednakosti. Desna uvjerenja počivaju na idejama hijerarhije i hijerarhijskih razlika (spolnih, klasnih, rasnih, religijskih itd.) među ljudima, državama i nacijama. U svojim se radikalnijim oblicima okreće prema etnocentrizmu, rasizmu, ksenofobiji, nacionalizmu, fašizmu, militarizmu i terorizmu, nerijetko se odričući demokracije i demokratskih procedura. Desnica ekonomski gravitira kapitalizmu, određujući isti najboljim od svih mogućih ekonomskih sustava, te posljedično razumijevajući komunizam najvećom opasnošću održanja postojećeg poretka. Ona se užasava ekonomskih i/ili kulturnih promjena, vidjevši u prvima prijetnju po vlastiti društveni položaj, a u drugima moralni izazov vlastitim vjerskim uvjerenjima i vrijednostima. Ona funkcionira na trajnoj proizvodnji vanjskog i unutrašnjeg neprijatelja, pri čemu se najčešćima određuju imigranti, liberali,

50

»Priklanjajući se socijaldarvinističkim i eugeničkim znanstvenim trendovima XIX. stoljeća, prve feministkinje su moralnu superiornost žena nerijetko dovodile u vezu s idejom 'čistoće rase' i primarnom ženskom dužnošću da je unaprijede, ističući da će se tako unaprijediti Imperij, pa i čitav ljudski rod. Amerikanke, u čiju je povijest upisana vjekovna tradicija ropstva, često su svoje zahtjeve formulirale u izravno diskriminatornoj formi, bilo da su odista bile rasistice, bilo da su samo koketirale s dominantnim političkim strujama u zemlji«. – A. Zaharijević, »Kratka istorija sporova«, str. 393. Također vidi i: Antoinette M. Burton, *Burdens of History: British Feminists, Indian Women, and Imperial Culture, 1865–1915*, University of North Carolina Press, Chapel Hill 1994.; bell hooks, *Ain't I a woman: Black women and feminism*, Routledge, New York 2015.

51

Za detaljniji opis iskustava crnih žena u robovlasničkom sustavu vidi: A. Zaharijević, »Kratka istorija sporova«.

52

Vidi npr. bell hooks, *Feminism is for Everybody: Passionate Politics*, South End Press, Cambridge 2000.; Ain't I a Woman; *Feminist Theory: From Margins to Center*, South End Press, Boston 1984.

53

Usp. A. Zaharijević, »Kratka istorija sporova«.

54

Mirjana Adamović, »Nisam feministica, ali... – kontroverze oko feminističkog identiteta i antifeminizam«, u: Maša Grdešić (ur.), *Malleus maleficarum. Zagorka, feminizam, antifeminizam*, Centar za ženske studije, Zagreb 2011., str. 143–166.

55

Vidi npr. Norberto Bobbio, *Left and Right: The Significance of a Political Distinction*, The University of Chicago Press, Chicago 1996.; Cas Mudde, *The ideology of the extreme right*, Manchester University Press, Manchester 2000.; Kathleen M. Blee, Kimberly A. Creasap, »Conservative and Right-Wing Movements«, *Annual Review of*

zaposlene žene, pripadnici kontrakulture, pružatelji usluga pobačaja, primateljci socijalne skrbi, sekularni humanisti, homoseksualci, feministkinje, Židovi, itd. Prava žena na pobačaj, LGBTQ prava ili generalno ikakva tematizacija seksualnosti uzrokuje moralnu paniku, bijes i gađenje, povremeno vodeći u erupcije ekstremnog nasilja.

Desničarsko razumijevanje žena i ženskosti počiva na ideji bioloških razlika između muškaraca i žena koje ih čine prikladnima za bitno različite društvene uloge. Ideju roda koja obuhvaća društveno konstruirane, na stereotipima utemeljene i hijerarhijski ustrojene razlike između muškaraca i žena desnica smatra duboko pogrešnom. Naime, njezino prihvaćanje značilo bi priznavanje relativnosti spomenutih razlika, a onda i njihove plastičnosti, što onda otvara vrata fundamentalnim društvenim promjenama i rušenju postojećeg sustava odnosa između muškaraca i žena. Feminističke zagovaratelje/ice promjena spomenutih odnosa desnica određuje morskima i opasnim.

Ideal žene koji desnica, uz manje ili veće varijacije, uzdiže i poziva u svoje redove jest konzervativna, čedna, njegovana, submisivna, pasivna, bogobojazna i domoljubna supruga i majka, brižna odgajateljica, strpljiva njegovateljica, s jasnom svijesću o vlastitom mjestu u društvu/obitelji i bez razvijenih potreba za promjenom istoga. To je žena koje se ne nadmeće s muškarcima na tržištu rada ili „grabi“ njihove „bogomdane“ pozicije, koja priznaje vlastita ograničenja i veselo se žrtvuje za boljitak svoje obitelji i nacije. Duboko prezire feministkinje, imigrantkinje, prostitutke i karijeristkinje, videći u njima transgresiju društvenog poretka i moralnih normi. Strastvena je kritičarka prava na pobačaj, kontracepcije, seksualnog odgoja (seksualnost ju općenito uznemirava) i umjetne oplodnje. Ravnopravnost spolova ili dovodi u pitanje ili ju zagovara pod pretpostavkom zadržavanja postojećih društvenih uloga, a žensku solidarnost određuje mogućom jedino u suodnosu s muškarcem (klub supruga).

I premda se sudbina ovako opisane žene čini poprilično neslobodnom, desnici nikada nije manjkalo ženskih zagovornica i obožavateljica. Brojne se pritom odlučuju politički angažirati, birajući izravno sudjelovanje u političkim strankama, vođenje udruga ili skupljanje sljedbe na društvenim mrežama. Štoviše, posljednjih se desetljeća njihov broj značajno povećao, pri čemu se kao razlozi ovoga trenda navode ekonomska prijetnja njihovim muškim partnerima i osjećaj viktimiziranosti od strane vanjskog neprijatelja.⁵⁶ I iako one u desničarskim strankama najčešće zauzimaju marginalne pozicije, povremeno, naizgled vlastitom zaslugom, neke prodru na njihovo čelo.

Kada je Zillah Eisenstein 2007. godine napisala svoju knjigu *Seksualni mamci: rod, rasa i rat*⁵⁷ u javnost su izašla američka zlodjela nad zatvorenici-ma u iračkom zatvoru Abu Ghraib tijekom vladavine Georga Busha i Dicka Cheneya. Eisenstein je ponajviše bila šokirana činjenicom da su se među zatvorskim čuvarima i mučiteljima isticale bijele žene. Jedna od njih, Carolyn Wood, u iračkim je zatvorima čak uvela nove tehnike »ispitivanja« – prekrivanje čitave glave i lica kapuljačom, razodijevanje i uskraćivanje sna – metode koje se u svakom pogledu trebaju odrediti mučenjem. Eisenstein je potaknuta navedenim užasima skovala frazu »seksualni mamci« da bi opisala žene postavljene na mjesta javno vidljive moći i djelovanja, stvarajući lažni dojam da je postignut jedan od najvažnijih elemenata demokratskih društava – ravnopravnost spolova. Istodobno, ne samo da one ne pridonose ostvarenju ženskih i ljudskih prava nego im aktivno nanose štetu. Nazvati taj fenomen tokenizmom, drži Eisenstein, samo je pretjerano pojednostavljenje uloge koju imaju jer je njihova funkcija aktivno podržavanje interesa radi-

kalnih desničarskih pokreta i stranaka. Taktičko postavljanje žena na pozicije moći u strankama nije oznaka samo američke nego i europske konzervativne politike, služeći tako poboljšavanju njihova imidža u javnosti i privlačenju ženskih glasača obećanjem progresivnosti. Iako je politička moć takvih političarki nerijetko mizerna⁵⁸ to, smatram, ne znači da je utjecaj konkretnih žena nevažan, kao ni to da ih treba doživljavati pukim marionetama u rukama muškaraca, lišenima svake odgovornosti. Štoviše, mišljenja sam da se radi o ženama koje u političku borbu ulaze promišljeno, znajući i plaćajući cijenu uspinjanja u hijerarhiji, spremno žrtvujući ljudska prava žena vlastitim privilegijama i interesima. Čak i kada se poduzimaju borbe za prava žena, ukoliko uopće i postoji interes za njih, ulaze u tu borbu s bezbrojnim ogradama ili pak *s figom u džepu*.

Naime, posljednjih godina diljem Europe bilježi se zastrašujuće jačanje nacionalističkih, desno orijentiranih stranaka i udruga, neke od njih sa ženama na čelu, koje u svoju anti-migrantsku, rasističku, islamofobnu i fašistoidnu retoriku nerijetko ulažu zagovor prava žena i LGBTQ zajednice. Pritom su ženska prava, nažalost, opravdanje za ksenofobne ispade u kojima se slobode europskih žena suprotstavljaju onima muslimanskih žena/migrantkinja, opravdavajući time zapadnjački imperijalizam i ksenofobiju. U tome su im se, nažalost, pridružile i neke europske feminističke teoretičarke, formirajući fenomen koji Sara R. Farris naziva feminističkim nacionalizmom ili femonacionalizmom.⁵⁹ I premda se na prvi pogled može činiti da europske feministkinje i desničarke nemaju na umu oštetiti žene »trećega svijeta«, s obzirom na njihov tretman potonjih kao žrtava ne-zapadnjačkog patrijarhata, Farris uočava prožetost njihova diskursa izrazitim rasizmom i netrpeljivošću. Iza njihove često naglašeno pravedničke retorike demokratskih vrijednosti, tolerancije i humanizma nerijetko se krije stav o vlastitom primatu nad ostalima, kao i opravdanja nasilne prilagodbe imigrantkinja navodno razvijenijoj kulturi u kojoj će biti svedene na ništa drugo doli kućne pomoćnice, čistačice ili prostitutke.

Stav desničarki o ženama općenito i pojedinih europskih feministkinja o imigrantkinjama sličan je – i jedne i druge zaslužuju poštovanje i ravnopravnost samo ako znaju gdje im je mjesto – unutar sustava reprodukcije života i kapitala. Pritom one prve primarno služe rađanju, dok one druge služe kapitalu – obrnuti slučajevi nisu toliko poželjni. I u jednom i u drugom slučaju događa se kooptiranje ženskih ljudskih prava, no ne s ciljem njihova jačanja već slabljenja. Ankica Čakardić, oslanjajući se na marksističke teoretičarke poput Blaženke Despot i Nancy Fraser, dodatno zaoštrava problem žena na desnici

Sociology 36 (2010), str. 269–286, doi: <https://doi.org/10.1146/annurev.soc.012809.102602>; Terence Ball, Richard Bellamy, *The Cambridge History of Twentieth-Century Political Thought*, Cambridge University Press, Cambridge 2003.; George Hawley, *Making Sense of the Alt-Right*, Columbia University Press, New York 2017.

56

Usp. K. M. Blee, K. A. Creasap, »Conservative and Right-Wing Movements«, str. 274.

57

Zillah Eisenstein, *Sexual Decoys: Gender, Race and War in Imperial Democracy*, Zed Books, London 2007.

58

Vidi npr. Lijlana Čičkarić, »Žene i desnica u Srbiji i Evropi«, u: Lijlana Čičkarić, Aleksandar Bošković (ur.), *Ka evropskom društvu: ograničenja i perspektive*, Institut društvenih nauka, Beograd 2018., str. 167–183.

59

Usp. Sara R. Farris, *In the Name of Women's Wrongs: The Rise of Femonationalism*, Duke University Press, Durham 2017.

(uz koje vezuje neo-nacistkinje, libertarijanke, *korporativke* i *alt-rightovke*) inzistirajući da je borba protiv ženskih prava manje važan element njihova djelovanja koje je primarno klasno i služi neoliberalnim i kapitalističkim interesima.⁶⁰

Govoreći o pojedinim ženama na pozicijama moći hrvatska filozofkinja i sociologija Jasenka Kodrnja povlači alegorijske paralele s grčkom mitologijom, uspoređujući ih s grčkom boginjom Herom, ženom koja zbog visoke pozicije u patrijarhalnoj strukturi svjesno žrtvuje dobrobit drugih žena.⁶¹ Kodrnja je taj fenomen nazvala *kompleksom Here*, osobinom žene koja je antipod feminističkom subjektu sestre i borkinje za ljudska prava (ne samo žena nego i svih drugih diskriminiranih skupina). Zanimljivo je uočiti da su te članice ili čelnice konzervativnih stranaka i udruga nerijetko kombinacija do sada spomenutih elemenata ženskog suučesništva, uspješno spajajući samoobjektivaciju (kroz naglašavanje važnosti ženske ljepote),⁶² ideal kućanice (kroz uspješnu prezentaciju sebstva primarno kroz uloge supruge i majke) i *lifestyle* feminizam s rasističkim i imperijalističkim svjetonazorom koji obuhvaća čitav niz mržnji – prema homoseksualcima, Židovima, feministkinjama, migrantima, u Hrvatskoj Srbima, Romima, komunistima itd.

Iz svega navedenoga desne političarke te njihove feminističke kolegice određujem jedinim pravim suučesnicama jer svjesno i promišljeno, najčešće iz vlastite zaštićene i privilegirane pozicije, nanose nepravdu drugim ženama. One su često upoznate s feminističkim ciljevima koje eksploatiraju prema vlastitim potrebama, kooptirajući ono što im s obzirom na trenutnu političku situaciju odgovara i odbacujući ostalo. Njih ne odlikuje izrazita ekonomska ovisnost, nesamostalnost i suženi svjetonazori koje prate nedostatak obrazovanja i javnog djelovanja a zbog kojih bi se moglo reći da u svojem djelovanju nemaju izbora. Upravo suprotno, suučesništvo kod njih biva predmetom izbora gdje se one oportuno opredjeljuju za njega ne samo da bi ostvarile ekonomsku, političku ili neku drugu korist nego i da bi se odrekle metafizičkog rizika slobode. Istovremeno, one i od drugih žena zahtijevaju isto odricanje, osuđujući i kažnjavajući njihov poziv za slobodom. I doista, kod njih je počesto na mjestu slobode onaj Kantov tutor – nekad u liku Boga, pape, svećenika, oca, učitelja ili obožavanog državnika – uvijek muškarca. Ako i nemaju muških uzora, što je prava rijetkost, njihov je pogled uvijek usmjeren prema tradiciji, dajući pravo glasa samo mrtvima.

Umjesto zaključka

Pitanje koje se tijekom pisanja ovoga rada nametnulo jest je li suučesništvo, promatrano iz feminističke teorijske i praktične perspektive, dovoljno dobar pojam za kontekstualizaciju čitavog niza fenomena koji se u feminističkoj literaturi identificiraju kao primjeri ženske nepravde usmjerene prema drugim ženama. Istina je da suučesništvo vrlo lako može postati elementom anti-feminističkih nastojanja svih onih koji na svaki govor o ženskoj podređenosti vrište »same ste to tražile!«. S tim u vezi, iako sam nesklona pasti u esencijalističku zamku proglašavanja svih žena žrtvama, nazivati suučesništvom djelovanje onih koje nisu imale izbora nego »suočestvovati« nije baš pravedno i vodi ka okrivljavanju nevinih. Također, suučesništvo uvijek pretpostavlja postojanje nepravde, a brojni feministički kontra-argumenti koje sam nastojala iznijeti sugeriraju da se neke prakse ne mogu jednoznačno odrediti nepravdama.

Suučesništvo jest pojam koji je po mojem mišljenju koristan u ograničenom broju slučajeva, pri čemu su članice i čelnice (radikalnih) desnih pokreta i stranaka jedan od boljih primjera. Iako je ranije spomenuti oportunizam svakako bitan element njihova suučesništva, on je u suvremenosti dodatno nadograđen mantrom da je oportunizam (izgrađen na glorifikaciji sebičnosti i individualizma) prirodan, ispravan i nezaobilazan. Za žene je tako, koje od pamtivijeka pate zbog nedostatka (osjećaja) solidarnosti s drugim ženama, posebno pogubna neoliberalna ideologija koja počinje i završava s interesima, potrebama i privilegijama pojedinca. Drugim riječima rečeno, desne ženske ikone kao i kvazi-feminističke »jer ja to zaslužujem« gласnogovornice djeluju imajući na umu isključivo i samo sebe, neke od njih koristeći paradoksalno feminističku retoriku kao opravdanje. I to je po mojem mišljenju suučesnički, a onda i zločinački.

Ana Maskalan

Women's Complicity

Abstract

*This paper is about women's complicity or women's involvement in actions that directly or indirectly lead to the restriction of other women's freedoms and rights. Among the first to mention women's complicity was Simone de Beauvoir, who in her book *The Second Sex* described the phenomenon of women's participation in unjust patriarchal practices, suggesting the existence of passive (forced, unintentional) and active (intentional) complicity. Using Christopher Kutz's theory of collective complicity and its extension by Brian Lawson, the validity of the notion of female complicity is examined through selected examples of anti-female practice mentioned in the works of feminist theorists. Although feminists spoke of women's complicity in the context of women's self-objectification, domestic work, and political activity on the right, the conclusion of this paper is that only in the latter case can we speak of active and then only of feminist and politically relevant female complicity.*

Keywords

complicity, Simone de Beauvoir, self-objectification, pornography, housewives, women of the right

60

Usp. Ankica Čakardić, »Teorijska čitanka: Feminizam i alt-right«, *Voxfeminae* (14. 6. 2018.). Dostupno na: <https://voxfeminae.net/pravednost/teorijska-citanka-feminizam-i-alt-right/> (pristupljeno: 31. 1. 2022.). Za razradu teze o srazu konzervativizma i kapitalizma vidi: Hristina Cvetinčanin Knežević, »Žensko lice desnice: studija slučaja Srpskog pokreta Dveri«, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka* 20 (2018) 12, str. 145–161.

61

Usp. Jasenka Kodrnja, »Kompleks Here ili seksualnost i zavist«, u: Jasenka Kodrnja, *Žene zmije – rodna dekonstrukcija*, Institut

za društvena istraživanja, Zagreb 2008., str. 101–116.

62

Vidi npr. A. Čakardić, »Teorijska čitanka«. Čakardić navodi primjer Lane Lokteff, popularne američke pripadnice alt-right pokreta, uz koju se veže tzv. ženski alt-right, feminizirani fašizam ili *fašizam s ružem* (engl. *lipstick fascism*) koja u svojim javnim istupima uzdiže eugeniku, bijelu rasu i prokreaciju lijepih nacionalista.